

TEMA MONOGRÀFIC

Ser mestre, malgrat el franquisme: testimonis
etnogràfics d'una pràctica escolar¹
*Being a teacher, despite Franco's regime:
ethnographic testimonies of an instance of school
practice*

Gabriel Barceló Bauzà

gabriel.barcelo@uib.cat

Universitat de les Illes Balears. IRIE-GEDHE (Espanya)

Francisca Comas Rubí

xisca.comas@uib.es

Universitat de les Illes Balears. IRIE-GEDHE (Espanya)

Data de recepció de l'original: març de 2019

Data d'acceptació: juny de 2019

RESUM

L'article que presentem ens acosta a l'arxiu etnogràfic del mestre Andreu Bosch Anglada. A través de la seva localització i anàlisi posterior, hem pogut aproximar-nos

¹ Article realitzat en el marc del projecte *Cultura y prácticas escolares en el siglo XX*, EDU2017-82485-P, finançat pel Ministeri de Ciència, Innovació i Universitats (MCIU), l'Agència Estatal d'Investigació (AEI) i el Fons europeu de desenvolupament regional (FEDER, UE). Els autors volem deixar constància que el fons documental emprat en aquest treball fou localitzat gràcies al projecte *La pràctica escolar a Menorca durant el franquisme*, 17-BEQS-1439, finançant per l'Institut Menorquí d'Estudis (IME, Secció de Ciències Socials). També volem mostrar el nostre agraïment a Andreu Bosch Mesquida, fill del mestre Andreu Bosch Anglada, qui amablement ens deixà consultar el llegat documental que conserva del seu pare.

a algunes de les pràctiques desenvolupades per aquest docent entre 1939 i 1970 a les escoles d'Alaior i Ciutadella (Menorca, Illes Balears). La nostra hipòtesi parteix de la idea que la pràctica escolar està més mediatitzada per la motivació, formació i experiència pedagògica de cada mestre que no pels condicionants sociopolítics del moment. És precisament a partir dels estudis etnogràfics, elaborats a partir dels materials que reflecteixen la pràctica quotidiana, com més bé podem observar la diferència que hi ha entre la normativa que regula el funcionament de l'escola i el que realment acaba succeint dins les aules. A partir del conjunt documental localitzat intentarem d'aproximar-nos a la pràctica desenvolupada pel mestre Andreu Bosch en temps de la dictadura franquista, fet que també ens permetrà d'il·lustrar el potencial que tenen per a l'estudi històric de l'escola els arxius que els mestres mateixos han confeccionat gràcies a alguns dels testimonis que reflecteixen la seva pràctica diària. Com a conclusions principals de l'estudi assenyalem que, tot i la dificultat per localitzar-los, aquests llegats documentals personals són un testimoni que té un gran valor per conèixer tant les pràctiques docents com alguns dels canvis i continuïtats que tingueren lloc en el dia a dia de l'aula.

PARAULES CLAU: història de l'educació, arxiu etnogràfic, pràctica escolar, franquisme, Illes Balears, Menorca

ABSTRACT

This article brings us closer to the ethnographic archives of the teacher Andreu Bosch Anglada. Once located, their subsequent analysis makes it possible for us to approach some of the practices developed by this teacher between 1939 and 1970 in the schools of Alaior and Ciutadella (Menorca, Balearic Islands). Our hypothesis is based on the idea that school practice is more conditioned by the motivation, training and pedagogical experience of each teacher than by the social and political situation of the moment. It is precisely from studies of ethnographic character, carried out on the basis of those materials that reflect everyday practice, that we can perceive best the difference between the regulations governing the running of the school and what really happens in the classroom. Through the collection of documents found out we will try to analyze the practice used by the teacher Andreu Bosch during Franco's dictatorship, a fact that will allow us to illustrate the potential it has for the historical study of school files that teachers themselves have compiled, based on some of the testimonies that reflect their daily practice. As main conclusions of the study, it is pointed out that, despite the difficulties in locating them, these documentary sets, of a personal nature, are a testimony of great value to know both the teaching practices

and some of the changes and things that remained the same which took place in the daily classroom activity.

KEYWORDS: History of education, ethnographic archives, school practice, Franco's regime, Balearic Islands, Menorca.

RESUMEN

El artículo que presentamos nos acerca al archivo etnográfico del maestro Andreu Bosch Anglada. A través de su localización, y posterior análisis, hemos podido aproximarnos a algunas de las prácticas desarrolladas por este docente entre 1939 y 1970 en las escuelas de Alaior y Ciutadella (Menorca, Illes Balears). Nuestra hipótesis parte de la idea que la práctica escolar está más condicionada por la motivación, formación y experiencia pedagógica de cada maestro que no por los condicionantes sociopolíticos del momento. Es precisamente a partir de los estudios de carácter etnográfico, elaborados en base a aquellos materiales que reflejan la práctica cotidiana, como mejor podemos observar la diferencia que hay entre la normativa que regula el funcionamiento de la escuela y aquello que realmente acontece dentro de las aulas. A través del conjunto documental localizado intentaremos aproximarnos a la práctica desarrollada por el maestro Andreu Bosch durante la dictadura franquista, hecho que nos permitirá ilustrar el potencial que tienen para el estudio histórico de la escuela los archivos que los propios maestros han confeccionado en base a algunos de los testimonios que reflejan su práctica diaria. Como principales conclusiones del estudio se apunta que, a pesar de las dificultades para su localización, estos conjuntos documentales, de carácter personal, son un testimonio de gran valor para conocer tanto las prácticas docentes como algunos de los cambios y continuidades que tuvieron lugar en el día a día del aula.

PALABRAS CLAVE: historia de la educación, archivo etnográfico, práctica escolar, franquismo, Illes Balears, Menorca.

I. INTRODUCCIÓ

El triomf del feixisme a Espanya, a partir de l'alçament militar que liderà el general Francisco Franco el 18 de juliol de 1936, suposà la instauració, durant quasi quaranta anys, d'un règim dictatorial (1939-1975). El nou ordre polític provocà de seguida un gran trasbals en tots els àmbits de la vida

pública. L'escola, malauradament, no en va ser una excepció. Les depuracions que patiren els mestres durant la guerra (1936-1939) i els primers anys de postguerra fou la principal mesura repressiva i de càstig aplicada als docents.² Cal recordar que tots els mestres foren depurats i que n'hi va haver alguns que, per motius ideològics, polítics i/o morals, foren separats, de manera temporal o definitiva, de l'exercici docent. D'altres, en canvi, s'hi pogueren reincorporar i continuaren treballant sota les directrius ideològiques i els condicionants del règim.

Entre aquests mestres n'hi havia que ja havien destacat per dur a terme pràctiques escolars actives i renovadores. En aquest sentit, és important remarcar que aquests mestres havien estat formats en un context i amb uns plans d'estudis que en essència eren molt diferents dels que s'implantaren entre 1939 i 1975, i que eren coneixedors de tota una sèrie de models i propostes pedagògiques distintes, i de vegades antagòniques, de les que es volgueren imposar a partir de 1939.

En aquest article ens demanem quins canvis i continuïtats es produïren en la pràctica escolar d'aquests mestres renovadors que havien exercit abans del cop d'Estat de 1936. Sabem que el franquisme volgué imposar un model nou de cultura escolar, amb una forta càrrega ideològica dels valors i continguts curriculars que havia de transmetre l'escola, en canvi, de les metodologies que s'empraven de portes cap a dins, no en tenim tanta informació. Alguns dels interrogants que ens sorgeixen tenen a veure amb si els canvis en les pràctiques dels mestres continuen el mateix ritme que les ruptures produïdes en l'àmbit sociopolític; si els continguts i valors nous que imposà el règim canviaren la manera d'ensenyar d'aquells docents, que havien estat renovadors abans de la guerra o, si, per contra, el seu bagatge formatiu i experiència tingueren més pes i permeteren que pervisquessin tota una sèrie de continuïtats en la seva pràctica.

Per acostar-nos-hi ens servirem de l'arxiu personal d'Andreu Bosch Anglada, un mestre de Ciutadella (Menorca), vocacional i compromès amb l'escola, que exercí abans i després de l'alçament militar de 1936. Entre la documentació que conserva hi hem localitzat quaderns de rotació i de preparació de lliçons, àlbums escolars, treballs dels alumnes, programes escolars o llibres de visita de la inspecció educativa, els quals són testimonis que ens

2 GONZÁLEZ-AGÀPITO, Josep; MARQUÈS SUREDA, Salomó. *La Repressió del professorat a Catalunya sota el franquisme (1939-1943): segons les dades del Ministeri d'Educació Nacional*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1996.

acosten a la seva pràctica diària a les escoles d'Alaior i de Ciutadella. A través de l'anàlisi documental, volem esbrinar si la pràctica d'aquest mestre, que fem servir aquí a tall d'exemple de tants d'altres que visqueren la mateixa època, canvià de manera radical un cop hagué finalitzada la guerra o si, per contra, es mantingueren algunes continuïtats, tot i els canvis polítics esdevinguts.

Aquest article té un propòsit doble. Per una part, demostrar el potencial que tenen per a l'estudi històric de l'escola i les seves pràctiques els arxius que els propis mestres han confeccionat a partir dels testimonis resultants de la seva activitat a l'aula. Per una altra, acostar-nos als canvis i continuïtats que s'observen en la pràctica o les pràctiques escolars concretes desenvolupades per un mestre que, com d'altres, exercí abans i durant els anys de la dictadura.

Aquesta contribució també ens permetrà de recuperar el llegat d'un docent que, tal com veurem més endavant, continuà exercint amb rigor i professionalitat. Si bé s'han publicat alguns treballs sobre els mestres renovadors a qui els va tocar exercir durant el franquisme, tant a l'Estat,³ com a les Balears,⁴ creiem que encara manquen estudis que ens ajudin a comprendre la manera com fou realment la pràctica d'aquells qui, un cop superats els processos de depuració, es reincorporaren al cos del Magisteri.

2. L'ESTUDI DE LA «CAIXA NEGRA»: UNA MIRADA A L'INTERIOR DE L'AULA

El treball que presentem a continuació s'emmarca en una de les línies de recerca que rep més atenció per part de la historiografia educativa dels nostres dies. Ens referim a l'estudi de la denominada «caixa negra» de l'escola –una manera metafòrica per referir-nos a la realitat quotidiana i als processos

3 Alguns exemples són: POZO ANDRÉS, María del Mar del. *Justa Freire o la pasión de educar: biografía de una maestra atrapada en la historia de España (1896-1965)*. Barcelona: Editorial Octaedro, 2013; POZO ANDRÉS, María del Mar del. «Los maestros republicanos en el exilio interior: reconstruir vidas rotas en los años cuarenta», MONTERO GARCÍA, Feliciano; LOUZA VILLAR, Joseba (coords.). *La restauración social católica en el primer franquismo 1939-1953*. Alcalá de Henares: Universitat d'Alcalá. Servicio de Publicaciones, 2015, p. 317-339.

4 Alguns exemples són: JANER MANILA, Gabriel. *Petita memòria d'un mestre del meu temps*. Barcelona: Galba Edicions, 1975; FULLANA FIOL, Martina. *Andreu Rotger i Pizà (Alaró, 1911)*. Palma: Institut de Ciències de l'Educació de la Universitat de Palma de Mallorca, 1984; PETRUS ROTGER, Antoni. *Francisco Pons, Mestre*. Sant Lluís: Centre Cultural i Esportiu Sant Lluís, 1992; CÀNAVES NADAL, Maria; SERRA SOLER, Joana; SERRA TUGORES, Maria Antònia. *Francesc Rosselló i Gil i Margarida Bordoy i Sansó (La seva tasca docent)*. Palma: Universitat de les Illes Balears. Servei de Publicacions i Intercanvi Científic, 1997; COMAS RUBÍ, Francisca. *Melcior Rosselló i Simonet, mestre*. Santa Maria del Camí: Edicions de l'Ajuntament de Santa Maria del Camí, 1997.

culturals que tenen lloc dins i fora de l'aula, entre els quals també s'inclou la pràctica dels mestres. Aquesta nova perspectiva d'estudi, lligada a l'anàlisi de la vida interna dels centres educatius, ha propiciat la utilització d'algunes fonts i fons documentals, com el que presentem, fins ara poc emprats en la interpretació històrica.

Les memòries de pràctiques i d'oposició del Magisteri, els quaderns escolars, els quaderns de preparació de lliçons dels mestres, les fotografies, les revistes professionals, la decoració de les aules, el mobiliari o els materials emprats en els processos d'ensenyament i aprenentatge són alguns dels exemples que ens permeten acostar-nos a aquesta part de la història de l'escola i defugir, així, interpretacions centrades únicament en els discursos polítics i academicistes del moment.

Des del caire terminològic, cal concretar que el concepte «caixa negra» no és originari de la ciència històrica, sinó que sorgí a principi del segle XX a partir de les investigacions dutes a terme en el camp de la psicologia conductista. Anys més tard, el terme fou recuperat pel sociòleg britànic Colin Lacey en una investigació que va fer sobre les escoles de gramàtica (Grammar School) de Manchester (Regne Unit). En l'estudi assenyalava que, per entendre la relació entre fracàs escolar i condició social, cal que ens endinsem en la que ell mateix denominà «black box of schooling».⁵ La seva perspectiva d'anàlisi es basà a estudiar l'escola des de dins cap a fora, tot entenent-la com un sistema social constituït per diferents subcultures que cal conèixer per poder explicar el perquè dels resultats acadèmics.⁶

En l'àmbit històric educatiu, Marc Depaepe i Frank Simon foren els autors que a mitjan dècada dels noranta del segle passat recuperaren aquesta perspectiva d'anàlisi amb la clara voluntat de denunciar l'escassa tradició historiogràfica centrada a analitzar les dinàmiques que se seguien en la quotidianitat de l'aula.⁷ A partir de la seva aportació es començaren a desenvolupar tota una sèrie d'investigacions centrades en l'estudi i anàlisi

5 LACEY, Colin. *Hightown Grammar. The School as a Social System*. Manchester: Manchester University Press, 1970.

6 GONZÁLEZ DELGADO, Mariano. «Una aproximación historiográfica sobre el origen de los estudios de la "caja negra". Las investigaciones del aula desde la historia de la educación en Gran Bretaña y EEUU», *Profesorado, Revista de Currículum y Formación del Profesorado*, 17/3 (2013), p. 389-408.

7 DEPAEPE, Marc; SIMON, Frank. «Is there any Place for the History of "Education" in the "History of Education"? A Plea for the History of Everyday Educational Reality in-and outside Schools», *Paedagogica Historica. International journal of the history of education*, 31/1 (1995), p. 9-16; DEPAEPE, Marc; SIMON, Frank. «Social Characteristics of Belgian Primary Teachers in the Twentieth Century», *Cambridge Journal of Education*, 27/3 (1997), p. 391-404.

de les creacions –de caràcter material i immaterial–, actors i processos que determinen el funcionament de les institucions escolars. Alguns exemples d'aquest tipus de treballs que analitzen la «caixa negra» de l'escola, fent servir tota una sèrie de fonts com ara imatges, memòries de mestres, testimonis personals, entre d'altres, són els realitzats per Lawn i Grosvenor,⁸ Cunningham i Gardner,⁹ Grosvenor,¹⁰ Braster, Grosvenor i del Pozo,¹¹ del Pozo i Rabazas,¹² Barceló, Comas i Sureda,¹³ o Barceló, Comas i del Pozo.¹⁴

També cal afegir que aquesta aproximació a la quotidianitat de l'aula no solament servirà per analitzar els processos i creacions culturals que s'hi manifesten, sinó que també ens resultarà útil per esbrinar algunes de les resistències que es produeixen front a les normatives que en regulen el funcionament. La història oral, les fotografies, els quaderns, els programes escolars, els exàmens, els llibres de text, el mobiliari, la decoració, els símbols, entre d'altres, a més d'acostar-nos a la vida escolar, també ens atraquen a la pròpia idiosincràsia dels sistemes educatius. De fet, cal tenir present que els grans sistemes nacionals d'educació, així com les diferents institucions educatives que s'hi emmarquen, com és el cas de l'escola, no es poden concebre com unes organitzacions estanques i homogènies –tot i que de vegades aquesta hagi estat la voluntat dels poders públics.

Tal com ha demostrat la historiografia educativa dels darrers temps, l'escola és una institució que crea i alhora inventa la seva pròpia cultura.¹⁵ Per tant, el seu estudi no es pot basar únicament en l'anàlisi de la política educativa o en les teories que estableixen com ha de ser la seva organització.

8 LAWN, Martin; GROSVENOR, Ian. «When in doubt, preserve: exploring the traces of teaching and material culture in English schools», *History of Education*, 30/2 (2001), p. 117-127.

9 CUNNINGHAM, Peter; GARDNER, Philip. *Becoming Teachers. Texts and Testimonies 1907-1950*. Londres: Woburn Press, 2004.

10 GROSVENOR, Ian. «From the “eye of history” to a “second gaze”: the visual archive and the marginalized in the history of education», *History of Education*, 36/4-5 (2007), p. 607-622.

11 BRASTER, Sjaak; GROSVENOR, Ian; POZO ANDRÉS, María del Mar del (eds.). *The Black Box of Schooling. A Cultural History of the Classroom*. Brussel·les: PIE-Peter Lang, 2011.

12 POZO ANDRÉS, María del Mar del; RABAZAS ROMERO, Teresa. «Políticas educativas y prácticas escolares: la aplicación de la Ley de Enseñanza Primaria de 1945 en las aulas», *Bordón. Revista de Pedagogía*, 65/4 (2013), p. 119-133.

13 BARCELÓ BAUZÀ, Gabriel; COMAS RUBÍ, Francisca; SUREDA GARCIA, Bernat. «Abriendo la caja negra: la escuela pública española de postguerra», *Revista de Educación*, 371 (2016), p. 61-82.

14 BARCELÓ BAUZÀ, Gabriel; COMAS RUBÍ, Francisca; POZO ANDRÉS, María del Mar del. «La práctica escolar durante los primeros años del franquismo», *História da Educação*, 22/54 (2018), p. 334-357.

15 ESCOLANO BENITO, Agustín. «Las culturas escolares del siglo xx. Encuentros y desencuentros», *Revista de Educación*, núm. extraordinari (2000), p. 201-218.

Com a estudiosos del fet educatiu cal anar més enllà i entendre que l'escola, com a institució social que és, té les seves pròpies particularitats i normes de funcionament –algunes d'explícites i d'altres, d'implícites–, fet que provoca que existeixin tota una sèrie de patrons de comportament que actuen amb una certa independència de la normativa i dels discursos establerts.

L'arxiu etnogràfic que presentem en les pàgines següents és un recurs més per intentar obrir aquesta «caixa negra» de l'escola. A través dels materials que es conserven, tots resultants de l'activitat diària desenvolupada per Andreu Bosch Anglada a les escoles d'Alaior i de Ciutadella, ens acostarem a algunes de les pràctiques que implementà aquest mestre durant el franquisme. D'aquesta manera, podrem observar si s'adequà de seguida a la nova cultura escolar que volgueren imposar les autoritats franquistes o si, per contra, a la pràctica mantingué una sèrie de trets comuns al llarg del temps.

3. ELS ARXIUS PERSONALS DELS MESTRES: TESTIMONIS PER ESTUDIAR LA PRÀCTICA ESCOLAR

Tal com assenyala Georges Perec, quasi tot el que fem al llarg de la nostra trajectòria vital passa, en un moment o un altre, per un full de paper.¹⁶ De fet, si ens aturem a analitzar alguns dels esdeveniments més significatius de les nostres vides trobarem pocs casos dels quals no hi hagi un document que certifiqui o expliqui allò que succeí. Aquests registres poden ser conservats, o no, en diferents suports i formats. Les principals institucions que històricament s'han encarregat de conservar-los i fer-ne el tractament són els arxius. I entre aquests hi ubiquem precisament els arxius personals, una tipologia envers la qual els darrers temps ha sorgit un interès especial.¹⁷

Des del punt de vista terminològic, i d'acord amb Patricia Ríos, podem definir-los com aquells conjunts documentals que contenen els documents generats i rebuts per una persona durant la seva vida.¹⁸ Díaz Rodríguez, per part seva, els concep com aquells fons que es generen per les necessitats

16 PEREC, Georges. *Espèces d'espaces*. Paris: Galilée, 1974.

17 PORTELA FILGUEIRAS, Isabel. *El paradigma de los archivos personales: estudio histórico-archivístico del fondo de Toribio del Campillo (1823-1900)*. Madrid: Universidad Complutense, 2017 [Tesi doctoral dirigida per Gloria Rokiski Lázaro], p. 425.

18 RÍOS, Patricia. «La importancia de la organización y conservación de un archivo personal», *Revista Universidad de Sonora*, 23 (2008), p. 52.

i activitats que desenvolupa un individu determinat al llarg de la vida o bé durant un període.¹⁹ En canvi, per Beltrán-Cabrera els arxius personals tenen una peculiaritat doble: per una part, són noves fonts d'informació i, per una altra, representen una personalitat determinada.²⁰

En definitiva, són uns aplecs documentals privats, generalment organitzats, que recullen aquells registres que deixen constància d'un itinerari professional i personal determinat. Segons Vidal, la creació d'aquest tipus d'arxius es deu a la combinació de tres factors: informatius, afectius i patrimonials.²¹ A més del que acabem d'apuntar, també cal concebre'ls com una pràctica d'arxiu de vida o «arxivament del jo», en la qual, segons Philippe Artières, ens reconstruïm a nosaltres mateixos, tot projectant-hi una identitat determinada.²² Per aquest autor, no arxivem les nostres vides de qualsevol manera, sinó que qualsevol persona que crea el seu propi llegat documental té una idea del perquè i de per a què ho fa.²³ Fins i tot de vegades aquest tipus d'arxius són creats sobre la base d'uns interessos determinats.²⁴

També cal assenyalar que la documentació que conserven, per regla general, pot ser catalogada com a fràgil. No podem oblidar que són documents efímers, no creats per ser conservats. Per tant, la probabilitat que desapareguin és més elevada. A més, cal afegir que, tot i que qualsevol itinerari professional deixa una empremta escrita, solament se n'acaba conservant una petita part. Segons Artières, aquest fet pot ser causat per factors múltiples: pràctiques que comporten pèrdua o deteriorament dels documents, selecció prèvia del que volem conservar o senzillament que la implicació de terceres persones n'ha alterat la composició original.²⁵ En la mateixa línia es manifesta Vidal, la qual apunta que els arxius personals que ens arriben poden no ser complets o

19 DÍAZ RODRÍGUEZ, María del Rosario. «Entre bibliotecas y archivos: los transgresores archivos personales», *Bibliotecas. Anales de investigación*, 4 (2008), p. 7.

20 BELTRÁN-CABRERA, Luz del Carmen. «El archivo personal del Dr. Luis Mario Schneider del Departamento de Filología de la Facultad de Humanidades de la Universidad Autónoma del Estado de México», *Contribuciones desde Coatepec*, 24 (2013), p. 116.

21 VIDAL, Alexandra Maria da Silva. *O Arquivo Pessoal do Escritor Alberto Mário de Sousa Costa (1879-1961): Catálogo da Correspondência*. Porto: Universitat Fernando Pessoa, 2011 [Tesi doctoral dirigida per Judite A. Gonçalves de Freitas i Daniela Fernandes], p. 3-4.

22 ARTIÈRES, Philippe. «Arquivar a Própria Vida», *Revista de Estudos Históricos*, 11/21 (1998), p. 11.

23 *Ibidem*, p. 10-11.

24 SVICERO, Thais Jerónimo. «Os arquivos pessoais e sua importância como patrimônio documental e cultural», *Revista História e Cultura*, 2/1 (2013), p. 230-231.

25 ARTIÈRES, Philippe. «Arquivar a Própria Vida», *Op. cit.*, p. 10.

contenir solament el que hom considerarà més rellevant,²⁶ i Viñes, que associa la pèrdua i el desconeixement d'aquest tipus d'arxius a qüestions com ara la mobilitat o les reticències al fet que el que és considerat privat surti a la llum.²⁷

L'aspecte següent que cal destacar és que la localització d'aquests fons documentals, malauradament, presenta un nivell de dispersió elevat. Tal com ha posat de manifest María del Mar del Pozo, historiar la trajectòria dels mestres és realment dificultós per la manca de documentació existent als arxius públics,²⁸ a excepció d'alguns casos.²⁹ Aquest fet el podem atribuir, en part, al fet que els gestors de la memòria pública no s'han interessat per aquest tipus de documentació, ans al contrari, el que han fet ha estat prioritzar la conservació d'aquella generada per l'Administració. Solament l'aparició d'arxius personals de mestres, com el que presentem en aquest treball, autobiografies, biografies o històries de vida ens pot ajudar a reconstruir-ne la trajectòria.³⁰

Si bé el panorama descrit no és gaire encoratjador, cal destacar que els darrers temps han sorgit tota una sèrie de centres documentals i museístics que treballen per la recuperació de la memòria escolar. La seva tasca ajuda a pal·liar les mancances documentals que, tal com apuntàvem anteriorment, presenten els arxius de titularitat pública en relació amb aquest tema.³¹ La creació d'aquest tipus d'iniciatives, juntament amb l'increment de la conscienciació envers la necessitat de localitzar, preservar i difondre el nostre patrimoni històric educatiu, ha de ser el punt de partida perquè aquests

26 VIDAL, Alexandra María da Silva. *O Arquivo Pessoal do Escritor Alberto Mário de Sousa Costa (1879-1961): Catálogo da Correspondência*, *Op. cit.*, p. 23.

27 VIÑES MILLET, Cristina. «Los archivos personales en la investigación histórica», OSORIO PÉREZ, María José; CALERO PALACIOS, María del Carmen; OBRA SIERRA, Juan María de la (coord.). *Homenaje a María Angustias Moreno Olmedo*. Granada: Editorial Universidad de Granada, 2006, p. 527.

28 POZO ANDRÉS, María del Mar del. «Los maestros republicanos en el exilio interior: reconstruir vidas rotas en los años cuarenta», *Op. cit.*, p. 318.

29 Tot i que no és habitual, hi ha alguns arxius públics que conserven materials d'aquests tipus. Com a exemple, vegeu el treball de les professores María del Mar del Pozo i Sara Ramos, en el qual emplen els quaderns escolars que es conserven als expedients de depuració de mestres que custodia l'Arxiu General de l'Administració (AGA, Alcalá de Henares). Per a més informació consulteu: POZO ANDRÉS, María del Mar del; RAMOS ZAMORA, Sara. «Representaciones de la escuela y de la cultura escolar en los cuadernos infantiles (España, 1922-1942)»; CASTILLO GÓMEZ, Antonio (dir.); SIERRA BLAS, Verónica (ed.). *Mis primeros pasos. Alfabetización, escuela y usos cotidianos de la escritura (siglos XIX y XX)*. Gijón: Ediciones Trea, 2008, p. 213-242.

30 POZO ANDRÉS, María del Mar del. «Los maestros republicanos en el exilio interior: reconstruir vidas rotas en los años cuarenta», *Op. cit.*, p. 318.

31 FERNÁNDEZ TRABAL, Josep. «Los archivos familiares y patrimoniales. Problemática, caracterización y metodología», *Lligall*, 4 (1991), p. 95.

fons documentals, confeccionats de manera creativa, dispersa i aliena als mecanismes de control, apareguin amb més freqüència.

Tot i les problemàtiques presentades, aquest article vol evidenciar el valor que tenen els arxius personals dels mestres per a l'estudi històric de l'escola i les seves pràctiques, i alhora, fer una crida perquè entre tots treballem a favor de la seva localització, preservació i difusió.

4. L'ARXIU ETNOGRÀFIC D'ANDREU BOSCH ANGLADA

4.1. Aproximació biogràfica a la figura d'Andreu Bosch Anglada

Andreu Bosch Anglada (imatge 1),³² fill de Josep Bosch Pons i Josefa Anglada Castell, va néixer el 4 de setembre de 1902 i es morí el 15 d'abril de 1976 a Ciutadella (Menorca). Abans d'endinsar-nos en la seva biografia, en destaquem alguns dels fets que la condicionaren. En primer lloc, son pare, pagès de professió, es morí pocs mesos després que ell nasqués. Pel que fa al germà gran, Josep Bosch Anglada, fou assassinat a Menorca durant la Guerra Civil a causa de la seva condició de capellà.³³ Home de profundes conviccions religioses, Andreu va contreure matrimoni amb Martina Mesquida, amb qui tingué tres filles i dos fills.

Retornant a la seva trajectòria, cal ressenyar que cursà els estudis primaris a la seva ciutat natal, Ciutadella, per traslladar-se després a Barcelona, on estudià al seminari dels salesians. No obstant això, quan li faltava poc temps per ordenar-se sacerdot decidí abandonar els hàbits i tornar a Menorca. Un cop a l'illa, mestre Bosch, nom amb el qual el coneixien popularment a Ciutadella, optà per començar els estudis de Magisteri a l'Escola Normal de

32 La informació que presentem sobre la biografia del mestre Andreu Bosch Anglada ha estat facilitada quasi totalment pel seu fill Andreu Bosch Mesquida. Per a més informació sobre la figura d'aquest mestre, consulteu: BOSCH MESQUIDA, Andreu. «Mestre Bosch», *El Iris*, 3613 (2014), p. 33; ALZINA SEGUÍ, Pere. «100 anys de l'escola graduada d'Alaior (1910-2010). Illa de Menorca», *Educació i Cultura. Revista mallorquina de pedagogia*, 22 (2011), p. 151-187.

33 L'illa de Menorca, a diferència de Mallorca i les Pitiüses (Eivissa i Formentera), romangué fidel al govern de la II República fins al mes de febrer de 1939. Josep Bosch i Anglada va ser assassinat juntament amb altres persones lligades als sectors d'ideologia conservadora i religiosa durant els primers mesos de l'aixecament militar en un moment d'agitació i de feblesa de les autoritats republicanes. Quant a l'àmbit educatiu, cal dir que Menorca, durant els anys de la guerra (1936-1939), mantingué l'experiència d'escola única i unificada implementada a Catalunya –aquesta havia de ser coeducativa, laica, obligatòria i gratuïta. Es tancaren les escoles privades, la majoria de les quals eren regentades per ordres i congregacions religioses, i fou d'obligat compliment que tots els alumnes de l'illa assistissin a l'escola pública.

les Balears i l'any 1932 hi obtingué el títol de mestre de primera ensenyança. Des d'aquell any i fins al 1941 exercí al municipi menorquí d'Alaior –durant aquest període solament es va haver de desplaçar al poble d'Alcora (València) per fer-hi uns pocs mesos de feina. Un cop deixà Alaior, a principi de la dècada dels quaranta, començà a treballar a l'Escola Graduada de Ciutadella, on exercí fins que es jubilà, l'any 1970 (imatge 2 i 3). Dels anys d'exercici docent, cal destacar-ne el procés depurador al qual va ser sotmès un cop Menorca fou ocupada per les tropes franquistes, el febrer de 1939. Andreu Bosch, així com la resta de mestres d'arreu del territori nacional, hagueren de respondre davant les comissions depuradores que es crearen a la província.³⁴ En el cas del nostre home, superà el procés i pogué reintegrar-se ràpidament a les tasques docents.

Tot i el trasbals de la guerra, a partir de l'assassinat del seu germà gran Josep i els diferents canvis de destí, Andreu Bosch fou un mestre capdavanter en l'aplicació d'algunes de les pràctiques més renovadores del moment. Entre aquestes destaquen els centres d'interès, creats pel metge i pedagog belga Ovide Decroly, o la impremta escolar, ideada pel mestre francès Célestin Freinet. Durant els anys de la Segona República (1931-1939), període que coincideix amb la seva estada a l'Escola de Nens d'Alaior, mantingué relació amb la Federació de Mestres Nacionals de Catalunya –adherida, l'agost de 1936, a la Federació Espanyola de Treballadors de l'Ensenyament– i amb algunes de les escoles més renovadores del moment, com l'Escola del Bosc o l'Escola del Treball –aquesta darrera, també coneguda popularment com la Universitat del Poble. En aquest període també edità, juntament amb els alumnes de l'escola d'Alaior, la revista *Nuestra Escuela*. Aquesta publicació es confeccionava gràcies a la impremta de gelatina que ell mateix fabricava al centre. En paraules de Pere Alzina, som davant «una autèntica meravella impresa amb la impremta Freinet i acolorida exemplar a exemplar i enviada a escoles d'arreu de l'Estat espanyol, del sud de França i d'Itàlia».³⁵ *Nuestra Escuela* començà a publicar-se a principi de la dècada de 1930 i acabà el recorregut a l'estiu de l'any 1936, un cop esclatà la guerra civil espanyola.³⁶

A més dels centres d'interès i l'ús de la impremta escolar, la seva activitat, tant a Alaior com a Ciutadella, es caracteritzà per l'aplicació de tota una

34 Sobre els processos depuradors del Magisteri a les Illes Balears consulteu: MIRÓ FERNÁNDEZ, Santiago. *Maestros depurados en Baleares durante la Guerra Civil*. Palma: Lleonard Muntaner Editor, 1998.

35 ALZINA SEGÚI, Pere. «100 anys de l'escola graduada d'Alaior (1910-2010). Illa de Menorca», *Op. cit.*, p. 165.

36 *Ibidem*, p. 179.

sèrie de pràctiques, com l'aprenentatge intuïtiu, les excursions, el mètode cíclic, l'estalvi escolar o l'ortografia reflexiva.³⁷ També practicà el gust per la lectura entre els seus alumnes. Llegien, entre d'altres, el Quixot, les aventures de Lazarillo de Tormes, les novel·les menorquines d'Àngel Ruiz i Pablo, les llegendes de Francesc Camps i Mercadal (Francesc d'Albranca) o les poesies de Joan Maragall. Per altra banda, Andreu Bosch també fou un ferm defensor de l'aplicació del manualisme a l'escola, creia en l'activitat manual com a mitjà d'expressió principal de la personalitat de l'infant. De fet, publicà un llibre sobre aquesta temàtica, titulat *El trezado artístico en la escuela primaria*.³⁸ En l'àmbit de l'educació, també s'ha de destacar la tasca que féu a favor de l'alfabetització d'adults. A la seva casa de Ciutadella muntà una petita escola que funcionava en règim nocturn. Allà hi ensenyà a llegir i a escriure a un bon nombre de persones, la majoria de les quals es dedicaven a l'agricultura.

La tasca d'Andreu Bosch, no obstant això, no es pot limitar exclusivament a l'àmbit de l'ensenyament primari. El seu gust per la poesia el portà a publicar tota una sèrie d'obres de contingut religiós, patriòtic i folklòric. Fou l'autor del llibre *Poemitas*, i foren molt populars algunes peces com *Llinatges menorquins* o *Els malnoms de Ciutadella*. La seva producció teatral, per altra banda, no va ser menys nombrosa. Arribà a escriure més de vint obres. Va ser molt representat el quadre de costums *Porquejades*, del qual se'n feu una edició en paper. També es va publicar *Héroes de Ciudadela*, obra que dramatitza l'assalt de l'exèrcit turc a la ciutat. La seva prolífica activitat en l'àmbit cultural li permeté d'obtenir més de trenta premis literaris, alguns dels quals d'àmbit estatal, com l'Elio Antonio de Nebrija.

Per últim, hem de parlar de la seva faceta com a articulista i corresponsal. Destaquen els articles que publicà a la *Revista de Menorca*, al *Full Menorquí*, al setmanari *Oiga!*, o a la revista *El Iris*. També va ser corresponsal de les agències EFE, Cifra i Alfil, així com del *Diario de Menorca*. En aquesta darrera publicació hi col·laborà a través de la secció «Crónicas de Ciudadela».

Per concloure aquesta breu aproximació a la figura de Mestre Bosch, també cal destacar la seva activitat en diverses associacions, com la d'Antics Alumnes Salesians o les Conferències de Sant Vicenç de Paül, així com la seva afició al col·leccionisme de segells.

37 *Ibidem*, p. 165-181.

38 BOSCH ANGLADA, Andreu. *El trezado artístico en la escuela primaria*. Barcelona: Editorial Miguel A. Salvatella, sense data.

4.2. Testimonis d'una pràctica escolar en temps de dictadura

L'arxiu etnogràfic d'Andreu Bosch Anglada és el fons que presentem en aquest article per il·lustrar com, a través d'aquests llegats documentals, creats i conservats pels propis mestres, podem acostar-nos a les qüestions plantejades al començament del treball. Andreu Bosch, tal com acabem d'explicar, fou un docent que exercí en dos contextos polítics diametralment oposats: la II República (1931-1936) i la dictadura franquista (1939-1975).

Com molts altres docents de l'època, les circumstàncies terribles de la guerra el portaren a haver-se d'adaptar a un context nou i a una manera d'entendre la seva professió distinta de la que havia conegut fins aleshores. No obstant això, gràcies als registres conservats al seu arxiu personal podem conèixer una part de la pràctica que desenvolupà en temps de la dictadura franquista.

El primer dels documents que volem destacar són els diaris titulats *Mi historia* (imatge 4).³⁹ A través d'aquests documents, realitzats pels alumnes de la secció superior de l'Escola Graduada de Nens d'Alaior, els infants practicaven un contingut curricular, com és l'escriptura, tot traslladant-hi les seves vivències personals més properes –relataven els seus sentiments, les activitats que feien tant dins com fora de l'escola, etcètera. Eren, al cap i a la fi, un resum de la seva vida quotidiana.

A tot això, cal afegir-hi que Andreu Bosch també els utilitzava per treballar l'ortografia reflexiva. Cada una de les històries que els nens consignaven diàriament al quadern era corregida pel mestre amb les pertinents observacions de les errades ortogràfiques comeses. Tot i que fou una pràctica que desenvolupà en temps de la II República i de la Guerra Civil, quan regentava l'escola d'Alaior, cal remarcar que el seu arxiu personal també n'ha conservat alguns de l'època franquista (vegeu la taula 1), i tots pertanyen al centre esmentat. A continuació, per exemplificar-ne el contingut, presentem uns quants fragments textuais que il·lustren les vivències i impressions d'alguns dels autors: «En la escuela hice la reflexión sobre el Evangelio que D. Andrés nos dictó y antes de salir al recreo, sumé los puntos, quedando el tercero de la clase, y también hicimos la observación meteorológica y salí a jugar un rato, y al entrar en la clase rezamos el Santo Rosario, y al acabar vino el Sr. Ecónomo, y nos explicó el Evangelio, y luego se marchó después de haber cantado el

39 Per a més informació sobre aquests diaris vegeu: ALZINA SEGUÍ, Pere. «100 anys de l'escola graduada d'Alaior (1910-2010). Illa de Menorca», *Op. cit.*, p. 151-187.

himno *Cara al Sol*, y fuimos a comer. Después, con el coche de punto fui a Mahón. Alayor. 29-10-39. Año de la Victoria. Miguel Tutzó»;⁴⁰ «Hoy por la tarde, después de haber salido de la escuela, he tenido mucha alegría porque he tenido una postal de mi primo Julián, que hace el servicio en Jaca. Este primo y yo somos muy amigos porque desde pequeños siempre jugábamos juntos. En esta postal se ve la vista general de Jaca y se ve una montaña que está cubierta de nieve. Esta postal me dice que está de sanitario en un hospital y él se encarga de dos salas de enfermos, y que no pueden salir, porque hay tanta nieve que no es posible salir. Alayor. 5 diciembre 1939. Miguel Orfila»;⁴¹ «Alayor, 21 de octubre 1940. Hoy al levantarme llovía y estaba muy negro y hacia unos relámpagos y truenos espantosos, y no era hora de ir a la escuela, y luego hice los trabajos que tenía que hacer, y luego a las 12 y media comí. Por la tarde, cuando eran las dos, fui a la escuela y terminé el dictado que no tenía hecho, y luego hice los problemas y salimos al recreo, y al entrar dimos las lecciones, y a las cuatro salimos, y me fui a casa, y mi madre me dijo que tenía que ir a la viña porque tenía que llevar hierba para la yegua, y luego hice la merienda me fui a la viña y hice los trabajos que mi madre me había dicho luego me marché a casa y hice Mi Historia y luego cené. Antonio Mascaró».⁴²

DIARIS ESCOLARS «MI HISTORIA»		
AUTOR	ANY	ESCOLA ON FOU REALITZAT
Miguel Tutzó	1939-1940 19-09-1939 / 02-02-1940	Escola Graduada de Nens d'Alaior
Miguel Orfila	1939-1940 20-09-1939 / 16-01-1940	Escola Graduada de Nens d'Alaior
Célico Olives	1939 21-09-1939 / 01-11-1939	Escola Graduada de Nens d'Alaior
Hilario Olives	1939 27-09-1939 / 19-11-1939	Escola Graduada de Nens d'Alaior
Antonio Mascaró	1940 30-09-1940 / 12-11-1940	Escola Graduada de Nens d'Alaior
Antonio Quintana	1940 02-11-1940 / 18-12-1940	Escola Graduada de Nens d'Alaior

Taula 1: elaboració pròpia

40 ARXIU PERSONAL ANDREU BOSCH ANGLADA (APABA). *Mi Historia*. Miguel Tutzó. 1939, sense pàgina.

41 APABA. *Mi Historia*. Miguel Orfila. 1940, sense pàgina.

42 APABA. *Mi Historia*. Antonio Mascaró. 1940, sense pàgina.

El tipus de quaderns següent són els que contenen les activitats de les diferents matèries curriculars, alguns dels quals també són dels períodes no lectius, com és el cas del quadern de vacances (imatge 5). Juntament amb aquests quaderns, en trobem d'altres que empraven per consignar-hi un únic tipus d'activitat, com ara dictats (imatge 6) o exercicis de cal·ligrafia. A la graella següent (vegeu la taula 2) presentem la relació dels que hem localitzat:

QUADERNS D'EXERCICIS		
AUTOR	ANY	ESCOLA ON FOU REALITZAT
Antonio Mascaró	1940	Escola Graduada de Nens d'Alaior
Martín Servera	1945	Escola Graduada de Nens de Ciutadella
Antonio Capó	1959	Escola Graduada de Nens de Ciutadella
Pedro Mascaró	1965	Escola Graduada de Nens de Ciutadella
Sebastián Mesquida	¿?	Escola Graduada de Nens de Ciutadella
Maria Gener	¿?	Escola Graduada de Nens de Ciutadella
Antonio Enrich	¿?	Escola Graduada de Nens de Ciutadella
Anònim 1	¿?	Escola Graduada de Nens de Ciutadella
Anònim 2	¿?	Escola Graduada de Nens de Ciutadella
Anònim 3	¿?	Escola Graduada de Nens de Ciutadella
Anònim 4	¿?	Escola Graduada de Nens de Ciutadella
Anònim 5	¿?	Escola Graduada de Nens de Ciutadella
Anònim 6	¿?	Escola Graduada de Nens de Ciutadella

Taula 2: elaboració pròpia⁴³

Gràcies a aquest tipus de registres podem acostar-nos a aspectes tan quotidians com les activitats i els ritmes de treball que se seguien a l'aula, els continguts curriculars que s'impartien o els valors que s'inculcaven a l'escola. A les seves pàgines hi trobem redaccions, problemes i operacions d'aritmètica (sumar, restar, multiplicar i dividir), nocions sobre com escriure una carta, exercicis d'anàlisi sintàctica i gramatical, dibuixos, cançons, etcètera. Presentem a continuació una de les cartes que apareix a un dels quaderns: «Sr. D.

⁴³ Els quaderns als quals els manca l'autor, la data o bé ambdues coses han estat classificats com a registres de la pràctica escolar del període franquista, ja que sabem que foren confeccionats a l'Escola Graduada de Nens de Ciutadella. Recordem que, en aquesta escola, el mestre Andreu Bosch Anglada hi va exercir entre 1941 i 1970, època de dictadura.

Juan Costa. Juan: No puedes imaginarte la gran satisfacción que he experimentado al saber que eres todo un Doctor en Medicina. Si pudiera poner a prueba esta alegría, te convencerías una vez más de que mi amistad hacia ti fue siempre sincera y exenta de toda adulación. Como complemento te deseo infinitas prosperidades en la Carrera y que tus esperados triunfos se cumplan para beneficio de la humanidad y satisfacción y alegría de tus bondadosos padres. Salúdales en mi nombre y recibe tú un fuerte abrazo de tu verdadero amigo. Martín Servera».⁴⁴

Un altre dels testimonis conservats de la pràctica docent d'Andreu Bosch són els quaderns de rotació. En aquest cas, trobem un material semblant als quaderns d'exercicis, en el qual també es deixa constància de les activitats realitzades a l'aula. No obstant això, la diferència substancial, com hom sap, és que els de rotació els realitzaven de manera conjunta els alumnes més avantatjats, sota la supervisió del mestre. Cada dia un nen diferent era el responsable d'emplenar-lo i consignar-hi algunes de les tasques que havien realitzat durant la jornada escolar. Els quaderns rotatius són, sens dubte, un dels registres que il·lustren més bé la càrrega política que caracteritzà l'ensenyança primària durant l'època franquista. Aquests quaderns, especialment a partir del final de la guerra, foren un instrument emprat per a l'enquadrament ideològic de les futures generacions. A través de les seves pàgines veiem que els diferents exercicis, a més de servir per treballar una determinada matèria curricular –lectura, escriptura, càlcul, lliçons de geografia, cant o dibuix–, també s'empraven per a la formació política dels infants –dictats sobre episodis de la Guerra Civil Espanyola (imatge 7), dibuixos d'alguns dels símbols més representatius del règim (imatge 8), repetició de les consignes setmanals (imatge 9), etc. A tall d'exemple, presentem un dictat que apareix a un quadern de rotació confeccionat a la cinquena secció de l'Escola Nacional de Nens de Ciutadella durant el curs 1945-1946: «Trabajo realizado por: Antonio Calafat Bagur. García Morato. Ciudadela, 3 de abril de 1946. Dictado. Durante la Guerra de Liberación española, que salvó a nuestra Patria, fueron muchos los militares de todas las armas que se distinguieron por su heroísmo. No fue la Aviación la que menos se distinguió, y muchos pilotos hallaron gloriosa muerte en el cielo de España. El día 4 de abril de 1939, pocos días después de la Victoria, en un vuelo sin importancia caía mortalmente el más famoso de los aviadores de nuestra campaña García Morato. Murió como los héroes

44 APABA. *Cuaderno Escolar*. Martín Servera. 1945, sense pàgina.

legendarios: en plena juventud, pero quedó su espíritu flotando en las alas que en una mañana han de nublar el sol». ⁴⁵

Respecte de la seva regulació legislativa, cal dir que al 1938 ja s'establí que totes les temàtiques patriòtiques i religioses treballades durant la jornada escolar quedessin reflectides, a través d'exercicis escrits i il·lustracions, a dos quaderns diferents: el de rotació i l'individual. L'any següent, amb la Circular de 23 de febrer de 1939, s'aprovava l'obligatorietat del quadern individual, mentre que el rotatiu –on els nens havien de consignar les efemèrides, biografies i commemoracions més significatives– seria voluntari. ⁴⁶ Aquesta nova funció atorgada al quadern de rotació, el qual passà a ser un instrument per a la uniformització ideològica dels nens, el converteix en una eina més per a la politització de l'escola. De fet, acabarà essent controlat pels membres del Front de Joventuts (imatge 10). Ens trobem, per tant, davant una concepció totalment contrària a la que es tenia en temps de la II República, època en la qual s'emprava com un diari escolar en què els nens expressaven de manera lliure les seves necessitats, interessos i inquietuds. Presentem a continuació la relació completa dels quaderns de rotació localitzats a l'arxiu personal d'Andreu Bosch que pertanyen a l'època franquista (vegeu la taula 3):

QUADERNS DE ROTACIÓ		
MESTRE RESPONSABLE DEL QUADERN	ANY	ESCOLA ON FOU REALITZAT
Andreu Bosch Anglada	1940 02-04-1940 / 07-05-1940	Escola Graduada de Nens d'Alaior. Secció superior
Andreu Bosch Anglada	1940 08-05-1940 / 15-06-1940	Escola Graduada de Nens d'Alaior. Secció superior
Andreu Bosch Anglada	1943 24-09-1943 / 13-12-1943	Escola Graduada de Nens de Ciutadella. 5a Secció
Andreu Bosch Anglada	1944 21-02-1944 / 20-04-1944	Escola Graduada de Nens de Ciutadella. 5a Secció
Andreu Bosch Anglada	1944 15-05-1944 / 14-06-1944	Escola Graduada de Nens de Ciutadella. 5a Secció

45 APABA. *Cuaderno de Rotación. 5ª Sección. 1945-1946*, sense pàgina.

46 MARTÍN FRAILE, Bienvenido; RAMOS RUIZ, Isabel; HERNÁNDEZ DÍAZ, José María. «Las consignas político-religiosas durante la etapa franquista en los cuadernos de rotación. Currículum oculto y explícito», MEDA, Juri; MONTINO, Davide; SANI, Roberto (ed.). *School Exercise Books. A Complex Source for a History of the Approach to Schooling and Education in the 19th and 20th Century. Vol. i*. Macerata: Edizioni Polistampa, 2010, p. 244. A l'àmbit legislatiu, no és fins al 1957 quan totes les escoles del país tenen l'obligació de confeccionar el seu propi quadern de rotació.

Andreu Bosch Anglada	1945-1946 02-10-1945 / 15-02-1946	Escola Graduada de Nens de Ciutadella. 5a Secció
Andreu Bosch Anglada	1946 18-02-1946 / 01-03-1946	Escola Graduada de Nens de Ciutadella. 5a Secció
Andreu Bosch Anglada	1946 05-03-1946 / 26-03-1946	Escola Graduada de Nens de Ciutadella. 5a Secció
Andreu Bosch Anglada	1946 27-03-1946 / 30-04-1946	Escola Graduada de Nens de Ciutadella. 5a Secció
Andreu Bosch Anglada	1960-1961 01-09-1960 / 30-06-1961	Escola Graduada de Nens de Ciutadella. 4a Secció

Taula 3: elaboració pròpia

Una altra tipologia de quaderns que conservà el mestre Bosch són els de preparació de lliçons, regulats a través de l'Ordre de 20 de gener de 1939. Aquests, a diferència dels exposats fins ara, són uns registres que feia el mestre en els quals exposa d'una manera sistemàtica i cronològica la tasca diària que s'havia de desenvolupar, tant dins com fora de l'aula. Si ho extrapolem a l'actualitat, serien l'equivalent a la programació d'aula, document en el qual s'especifiquen els continguts curriculars i la seqüenciació didàctica que han seguir. Hem localitzat quatre quaderns de preparació de lliçons confeccionats per aquest mestre (vegeu la taula 4). El primer correspon al 1940, quan encara treballava a l'escola d'Alaior. Els tres restants, redactats els anys 1956, 1957 i 1958, ens acosten a les lliçons que ensenyava als alumnes de l'Escola Nacional de Ciutadella.

QUADERNS DE PREPARACIÓ DE LLIÇONS		
AUTOR	ANY	ESCOLA ON FOU REALITZAT
Andreu Bosch Anglada	1940 02-04-1940 / 15-05-1940	Escola Graduada de Nens d'Alaior. Secció Superior
Andreu Bosch Anglada	1956-1957 27-09-1956 / 29-03-1957	Escola Graduada de Nens de Ciutadella. Secció 1a A
Andreu Bosch Anglada	1957 02-04-1957 / 11-06-1957	Escola Graduada de Nens de Ciutadella. Secció 1a A
Andreu Bosch Anglada	1958 24-02-1958 / 13-06-1958	Escola Graduada de Nens de Ciutadella. Secció 1a A

Taula 4: elaboració pròpia

Per exemplificar en què consistien, reproduïm els continguts que apareixen a dos quaderns. El primer pertany al curs 1939-1940, període en el qual Andreu Bosch regentava la secció superior de la Graduada de Nens d'Alaior, mentre que el segon, confeccionat l'any acadèmic 1956-1957, fou realitzat quan treballava a l'escola de Ciutadella: «Día 10 de Abril 1940. Miércoles. Mañana. Al entrar y después de rezar las oraciones de entrada, corregiré “Mi Historia”. Luego resolverán algunos problemas y se hará Ejercicio de Dictado. Este versará sobre “El Águila”, símbolo de España. Como es un párrafo largo sólo llegaremos hasta donde dice: “con un águila a sus pies”. Para aplicar la Lección de Gramática de hoy, que trata de los “Grados del Adjetivo” representaré en el encerado cosas grandes y pequeñas, etc. Luego pondré un esquema. Haremos ejercicio de Análisis oral. La lectura se hará en la Antología. Mecanografía. Oraciones. Tarde. Oraciones de entrada. Caligrafía, poniendo muestras. Catecismo: 4 preguntas más de la Penitencia. De oraciones Los preceptos generales de la Iglesia y los Sacramentos. Lectura por el maestro, si hay tiempo. Recitación. Oración de salida.»⁴⁷ «Miércoles, 8 de mayo de 1957. Mañana. El centro de interés de hoy será la obra de los Reyes Católicos. Por esto la copia se referirá a ellos. Y la lectura también. Cuentas y problemas 108. Caligrafía con muestra en la libreta. Lección de Formación Patriótica y de Historia de los Reyes Católicos. Aunque ya la dimos repasaremos esta lección. Antes una explicación 1º ¿Quiénes eran los Reyes Católicos? 2º ¿Por qué se llamaban así? 3º Su historia 4º Descubrimiento del Nuevo Mundo. Corrección de trabajos. Tarde. Análisis sobre una frase alusiva a los Reyes Católicos. Lección de Catecismo e Hª Sagrada. Resolución de problemas en la pizarra».⁴⁸

A més dels quaderns de preparació de lliçons, els programes escolars foren un altre dels registres emprats per regular el currículum (imatge 12). En primer lloc, cal apuntar que aquests documents anaven estretament lligats als primers. Mentre que els quaderns de preparació de lliçons els empraven per seqüenciar l'activitat diària a l'aula, els programes escolars sistematitzaven l'activitat curricular de tot el curs escolar. Cal dir que aquests tingueren més incidència els primers anys de la dictadura, ja que l'ordenació oficial del currículum no es produí fins al 1953, amb l'aprovació dels *Cuestionarios Nacionales* per part del Ministeri d'Educació Nacional. Per tant, eren els propis mestres, especialment els directors dels grups escolars, els encarregats d'elaborar l'itinerari curricular.

47 APABA. *Cuaderno de preparación de lecciones. Alayor. 1940*, sense pàgina.

48 APABA. *Cuaderno de preparación de lecciones. Ciudadela. 1957*, sense pàgina.

Al fons documental analitzat hem trobat un programa escolar, corresponent al curs 1948-1949, dissenyat específicament per a l'Escola Graduada de Nens de Ciutadella. Aquest fet no ens ha d'estranyar, si tenim en compte que aquest any acadèmic el director de l'escola era Andreu Bosch. A aquests pàgines hi veiem de manera detallada les matèries i els continguts que, segons el seu parer, s'havien de treballar a cada una de les cinc seccions que aleshores conformaven l'escola. Tot i que solament reproduïm les assignatures que el mestre establí per a cada secció (vegeu la taula 5), al document original també hi figuren les activitats i els continguts que s'havien de treballar:

PROGRAMA ESCOLAR CURS 1948-1949	
SECCIONS	ASSIGNATURES
Secció 1a	Religió; Educació Física; Cant; Treball Manual; Idioma; Nombres; Ciències Físiques, Químiques i Naturals; Història Pàtria; Geografia; Dibuix
Secció 2a	Religió; Educació Física; Cant; Treball Manual; Idioma; Nombre i Figura; Geografia; Història Pàtria; Ciències Físiques; Dibuix
Secció 3a	Religió; Educació Física; Cant; Treball Manual; Idioma; Aritmètica; Geometria; Geografia; Història; Naturalesa; Dibuix
Secció 4a	Religió; Educació Física; Cant; Treball Manual; Idioma; Aritmètica; Geometria; Geografia; Història; Ciències Físiques, Químiques i Naturals; Indústries i Professions; Formació Política i Patriòtica; Dibuix
Secció 5a	Religió; Educació Física; Cant; Treball Manual; Idioma; Aritmètica; Geometria; Geografia; Història; Ciències Físiques, Químiques i Naturals; Agricultura, Indústria i Comerç; Formació Política i Patriòtica; Dibuix

Taula 5: elaboració pròpia

Per altra banda, també cal dir que, a les primeres pàgines del programa, hi figura una introducció breu. Creiem interessant reproduir-ne alguns dels fragments, ja que el contingut reflecteix una part de l'ideari pedagògic d'aquest mestre: «Las materias de enseñanza que constituyan el programa escolar y que se presentan en él, aisladas y separadas, no se ofrecen en la realidad de la vida [...]. En cada materia han de proponerse los temas más interesantes, más generales, más trascendentales y de más amplio sentido, concediendo al maestro un amplio margen de libertad que, sin ser ocasión de indisciplina para los alumnos, le permita no sujetarse estrictamente al orden del texto y al horario propuesto. Además del Programa, fuera de él, y como su más interesante complemento, hay que insistir en la importancia de las llamadas “lecciones ocasionales”, que son en primer lugar las que se refieren a fiestas religiosas,

patrióticas y locales, y en segundo lugar las referentes a todo lo que necesita un interés colectivo y que encarece en la vida del niño [...]. Tiene, en fin, suma importancia el empleo de la intuición [...]. Uno de los instrumentos más aptos y eficaces de enseñanza es la observación del medio ambiente, con sus aplicaciones y los copiosos materiales que ofrece [...]. Hay que emplear armónicamente los métodos analítico y sintético, socrático e intuitivo». ⁴⁹

Juntament amb el programa escolar figura una llibreta titulada *Principios didácticos*. Aquesta plagueta recull, en primer lloc, els set principis que, segons Andreu Bosch, han de guiar l'acció pedagògica del mestre. Són els següents: «1. El maestro debe demostrar que toma interés por lo que hace, preparando sus lecciones; 2. Su enseñanza debe ser graduada, progresiva y metódica; 3. Debe ser atractivo y atrayente sobre todo si se trata de niños pequeños; 4. Debe ser sustancial y práctico para todos; 5. Debe despertar la curiosidad científica, tanto más cuanto más adelantados sean los alumnos; 6. Debe excitar los sentimientos de honradez y ciudadanía; 7. Como medios para alcanzar el éxito debe ejercitar a la vez el mayor número de facultades intelectuales y órganos de los sentidos». ⁵⁰ A continuació, també explica com els havien d'aplicar a les matèries. Vegem-ne alguns exemples: «(1) Lenguaje: dictado. Comienza leyendo palabra por palabra. Los niños las van escribiendo una a una. Luego leerá de dos en dos, etc. [...] puede simultáneamente o al fin por el maestro escribirse en la pizarra; (2) Cálculo: contar objetos de la clase: 1º directamente, luego inverso (1, 2, 3, 4, 5-5, 4, 3, 2, 1), con palillos, formar decenas y contarlas [...] hay que huir de las ideas abstractas, todos los ejercicios han de hacerse a base de objetos que el niño conozca o vea. División. Coger objetos y formar montones (de 5, por ejemplo). Decimales. Se puede dar idea dividiendo una tira de papel o una barra de tiza, etc.; (3) Geografía: orientación ¿Por qué entra el sol por la mañana? [...] Según esto indicar la situación de la escuela; (4) Historia: material: mapas, postales, fotografías, etc.; (5) Ciencias: objetos de la naturaleza [...] los niños han de conocerlos, verlos, examinarlos y deducir sus cualidades; (6) Dibujo: espontáneo y libre, de los objetos tal como los concibe el niño. Dibujar los objetos de la escuela; (7) Trabajo manual: hacer con papel y cartón, mesas, sillas, libros, portarretratos, etc.». ⁵¹ En darrera instància, també volem destacar que, a les darreres pàgines

49 APABA. *Escuela Nacional Graduada de Niños. Ciudadela. Programa escolar. 1948-1949*, sense pàgina.

50 APABA. *Principios didácticos. 1948-1949*, sense pàgina.

51 *Ibidem*.

de la llibreta, hi figura un apartat dedicat als centres d'interès. Recordem que aquesta pràctica ja la desenvolupà quan regentà l'Escola de Nens d'Alaior entre 1932 i 1941. Els tres centres d'interès que hi figuren són els següents: «1. Las vacaciones. (conversación-composición); 2. La escuela (Conservación. Saludo. Descripción. Vocabulario formando oraciones. El sol que entra por la ventana. La situación y orientación. Materiales de construcción, etc.); 3. El material escolar (Lo que le rodea. ¿Para qué sirve? ¿Cómo es? Sus piezas. Dibujo de los objetos. Contarlos y medirlos. Su procedencia. Su historia. Materiales)».⁵²

La resta de testimonis que es conserven a l'arxiu del mestre Andreu Bosch són els àlbums *La agricultura en la paz de Franco. 25 años de paz* (imatge 13), confeccionat l'any 1964 per a la commemoració del vint-i-cinquè aniversari del final de la Guerra Civil Espanyola, i l'Àlbum *de Zoología y Herbario* (imatge 14), realitzat en el marc de l'assignatura de Ciències Naturals. També hi trobem el recull de poemes titulat *Poesías para la escuela* (imatge 15), així com el llibre *El trenzado artístico en la escuela primaria* (imatge 16), del qual és autor el propi Andreu Bosch i hi demostra el gran coneixement que tenia d'aquesta tècnica de treball manual. Per altra banda, referenciam el *Libro de Visitas de Inspección*. En aquest llibre, hi apareixen les impressions d'aquells inspectors que observaren, entre 1941 i 1970, la tasca desenvolupada per Andreu Bosch a l'Escola Nacional de Nens de Ciutadella. Alguns dels comentaris que hi figuren són els que presentem a continuació: «En el taller de su Sección [...] lo integran innúmeros trabajos, ora en cuadernos, ora en recitaciones, ya en mapas, ya en trabajos manuales, acuden sus aprovechados alumnos, anhelantes siempre de ampliar más y más los sólidos conocimientos que por medio de metódicas y sencillas lecciones cotidianamente les brinda el culto e incansable artificio. La gran cultura y extraordinaria inventiva le permiten una labor escolar superior e inmejorable [...]. Ciudadela 23 de mayo de 1943. El Inspector Maestro Juan Socias»;⁵³ «El Inspector que suscribe ha girado en el día de hoy visita ordinaria a la Sección "Primera A" regentada en propiedad por D. Andrés Bosch Anglada. El citado maestro lleva todos los libros y registros reglamentarios, destacando el Cuaderno de Preparación de lecciones. El aspecto formativo, en todas sus facetas, es objeto de atención por parte del Sr. Bosch Anglada, excelente maestro. El rendimiento es aceptable, si bien confía, el Inspector que suscribe que una vez cambie al Libro de Texto, se

⁵² *Ibidem*.

⁵³ APABA. *Libro de Visitas de Inspección*. 1943, p. 3-4.

verá aumentado. Ciudadela 22 de marzo de 1957. El Inspector Gabriel Salom Calafat». ⁵⁴ Tal com acabem d'exemplificar, els escrits dels inspectors també ens ajuden a conèixer algunes de les pràctiques que aplicà aquest mestre, com ara els treballs manuals, o bé que durant el curs 1956-1957 no emprava els llibres de text.

Per últim, hem de comentar l'existència del quadern titulat el *Diario de la escuela* (imatge 17). Redactat entre els anys 1947 i 1949, es correspon al període en què Andreu Bosch fou el director de l'Escola Nacional de Ciutadella. Es tracta d'un diari on anotava aquells fets i esdeveniments més rellevants que succeïen en el dia a dia del centre: «1947. Noviembre. Día 19 miércoles. Habiéndose recibido un Saludo del Presidente del Ilmo. Cabildo Catedral de Menorca, invitando al funeral, que se celebrará a las 10 y media, en sufragio de los Sacerdotes víctimas del odio marxista, asisten a él las clases 4ª y 5ª, acompañados de sus Sres. Maestros y del Director. Se recibe una orden de la Alcaldía, ordenando ondee la bandera a media asta, mañana día 20, en memoria de José Antonio. Hago un pedido de material a Distribuidora Escolar de Barcelona. Se recibe un oficio del F. de J. disponiendo la celebración del “Día del Dolor”. A las 11 y media hay que asistir a los actos, como al funeral, etc. Ponce se va a Mercadal». ⁵⁵

5. CONCLUSIONS

A continuació exposem tota una sèrie de reflexions que donen resposta a aquelles preguntes o models d'interpretació que hem presentats al començament de la investigació. La primera fa referència a si els canvis en la pràctica dels mestres segueixen el mateix ritme que els trencaments produïts en l'àmbit polític. Tal com es desprèn de la documentació conservada a l'arxiu personal del mestre Andreu Bosch, la seva pràctica, almenys des del punt de vista metodològic, no canvià radicalment a pesar de la victòria del bàndol franquista. Els testimonis localitzats, tot i que ens il·lustren que en el seu dia a dia aplicà tots aquells ritus, cerimonials i continguts imposats pels nous governants, també ens demostren la pervivència d'una sèrie d'elements procedents d'una cultura escolar anterior. Si bé es descriuen pràctiques lligades al nacionalcatolicisme (oracions d'entrada i de sortida de classe, estudi de les

⁵⁴ *Ibidem*, 1957, p. 13-14.

⁵⁵ APABA. *Diario de la escuela*. 1947-1949, sense pàgina.

efemèrides realitzades per aquelles persones que lluitaren a favor dels nacionals durant la guerra, dibuixos dels símbols oficials del règim, etcètera), també podem entreveure-hi tota una sèrie de metodologies i estratègies pedagògiques que no es corresponen amb els discursos del moment ni amb la idea que tenim de l'escola franquista. El cas d'Andreu Bosch és un altre exemple que demostra que els canvis en la cultura de l'escola i les seves pràctiques no segueixen el mateix pas que els canvis polítics i legislatius. L'univers escolar té diferents temps, distints ritmes.

Aquest punt ens porta a l'interrogant següent sobre les continuïtats i els trencaments que es produïren en la pràctica d'aquells mestres més renovadors que continuaren exercint un cop superats els processos depuradors. En el cas de la pràctica aplicada per Andreu Bosch, sí que hi podem entreveure una superposició de trencaments i continuïtats. Gràcies als documents del seu arxiu personal, veiem que els valors i continguts imposats pel règim són l'eix central sobre el qual giren els continguts que ensenyava a l'aula, per tant, els canvis hi són. Ara bé, quan detalla la manera com ensenya també hi veiem tota una sèrie d'estratègies metodològiques que no es corresponen amb les idees que associem a l'escola del franquisme i que són, en bona mesura, hereves d'una cultura escolar anterior. Els centres d'interès, les lliçons ocasionals, els treballs manuals, l'aprenentatge intuïtiu, l'absència del llibre de text o els diaris de *Mi Historia*, són alguns dels exemples que demostren que la seva pràctica estarà més condicionada per la seva formació, experiència i saber fer que no per les regulacions aprovades en l'àmbit polític.

Aquestes pràctiques, encara que possiblement no siguin representatives de tot el col·lectiu de mestres que van exercir durant la dictadura, ens ajuden a comprendre que la pràctica escolar d'aquests anys potser no fou tan homogènia com a priori havíem pensat. Precisament aquest tipus de treballs demostren que les continuïtats metodològiques en alguns casos sí que existiren, fet que pensem que podem atribuir al bagatge professional i formatiu dels mestres, així com al tarannà personal de cada un d'ells.

En un primer moment, fent una valoració simplista, podem pensar que el testimoni d'Andreu Bosch no representa la pràctica escolar del moment i que potser es tracta d'un cas excepcional. És possible que sigui així. Però també és veritat que potser hi ha més casos com ell que, siguin nombrosos o no, s'haurien de donar a conèixer, perquè potser tenim una idea estereotipada i homogeneïtzadora de quina fou la pràctica escolar durant el franquisme en la qual ens costa introduir aquest tipus de mestres, els quals, tot i que s'adaptaren al nou panorama escolar, no responen a la idea de mestre franquista.

Hem de destacar la importància que tenen per a l'estudi històric de l'escola i les seves pràctiques els arxius que els propis mestres han construït sobre la base d'alguns dels testimonis resultants de la seva activitat professional. Aproximarnos a la pràctica d'un mestre de qui s'ha guardat un arxiu personal prou ampli ens ha permès demostrar que, a partir dels estudis etnogràfics, amb materials que reflecteixen la pràctica real, podem observar la diferència que hi ha entre la cultura imposada i el que realment acaba succeint a les aules. Gràcies als documents que conservà Andreu Bosch ens hem pogut acostar a una part de la tasca que desenvolupà en temps de dictadura. S'haurien de localitzar més arxius d'aquest tipus per conèixer d'una manera més matisada quines foren les pràctiques escolars desenvolupades durant el franquisme i l'evolució que experimentaren al ritme que canviaven els mestres en exercici i la seva formació inicial. D'aquesta manera, podríem saber fins a quin punt Andreu Bosch fou l'excepció o si realment hi hagué més mestres que, tot i que obeïren als nous continguts i valors imposats, continuaren aplicant aquelles estratègies metodològiques que havien conegut abans de la guerra, i que en molts de casos fomentaven per si mateixes aptituds, com la capacitat de raonament, de reflexió o de crítica, allunyades de les que el règim volia potenciar.

Finalment, hem de dir que aquest article ens fa reflexionar sobre el fet que una cosa són els mestres franquistes i una de ben diferent els mestres que exerciren en temps del franquisme. Si una cosa ens demostra l'estudi de la pràctica escolar és que aquesta depèn essencialment dels mestres, de vegades fins i tot independentment de la resta de factors que influeixen sobre l'escola en general. Andreu Bosch fou un mestre vocacional, amb una bona formació, que ens ha deixat memòria d'una pràctica escolar metodològicament allunyada de la tradicional, exercida amb determinació i dedicació, malgrat el franquisme.

Imatge 1. Andreu Bosch Anglada (segon de la fila de dalt, començant per l'esquerra) amb la resta de mestres de l'Escola Nacional de Ciutadella. 1944

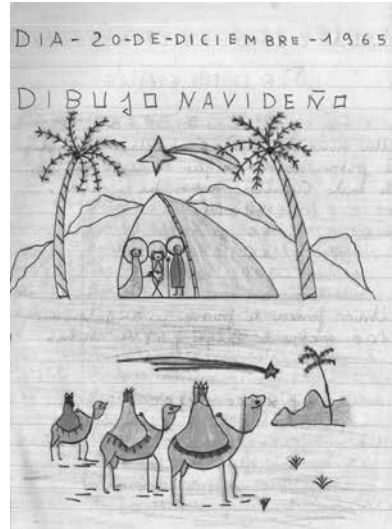
Imatge 2. Andreu Bosch amb seus els alumnes de la secció 1a B de l'Escola Graduada de Nens de Ciutadella. 1959

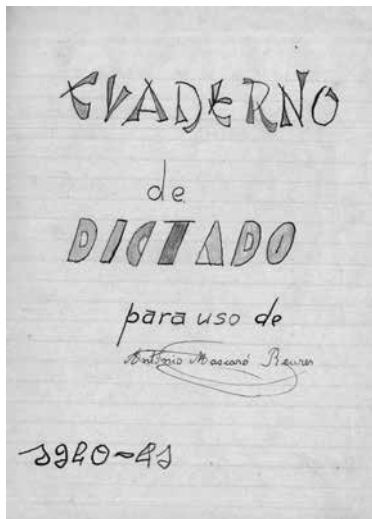
Imatge 3. Claustre de mestres de l'Escola Nacional de Ciutadella amb l'inspector Francesc Bisquerria (situat al centre de la fila de baix amb abric). Curs 1963-1964

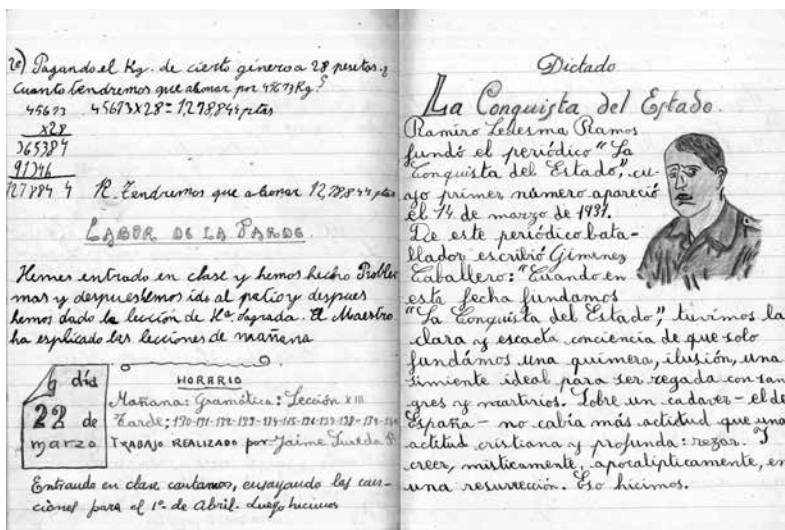
Imatge 4. Quadern de *Mi Historia* de l'alumne Antonio Quintana. Escola Graduada de Nens d'Alaior. 1940

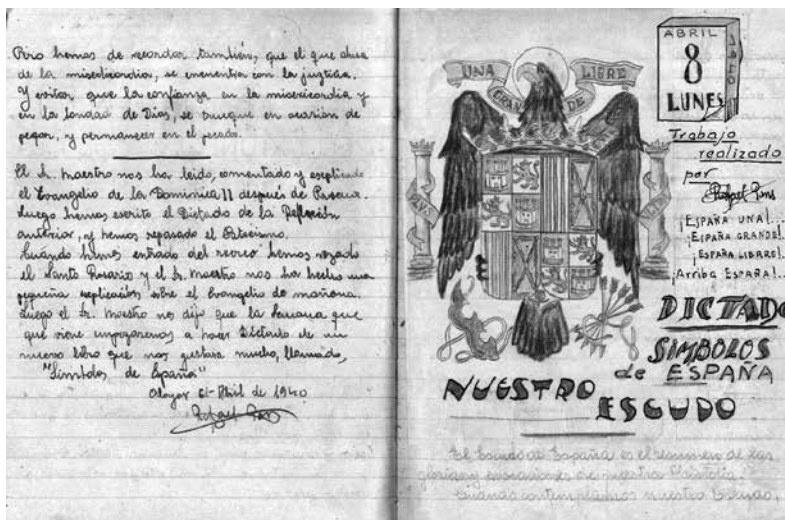
Imatge 5. Quadern de vacances de l'alumne Pedro Mascaró. Escola Graduada de Nens de Ciutadella. 1965

Imatge 6. Quadern de dictat de l'alumne Antonio Mascaró. Escola Graduada de Nens d'Alaior. 1940

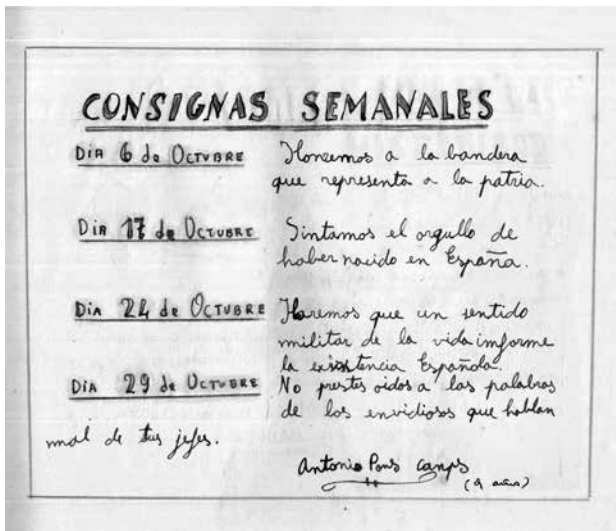
Imatge 7. Quadern de rotació realitzat pels alumnes de la 5a secció. Escola Graduada de Nens de Ciutadella. 1946

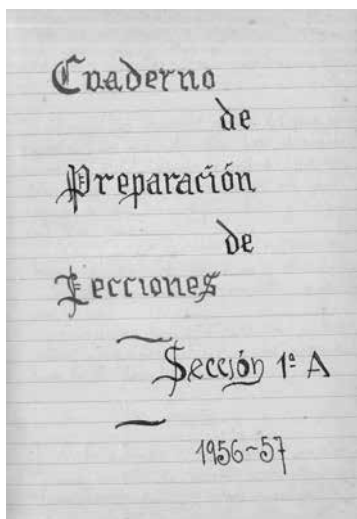
Imatge 8. Quadern de rotació realitzat pels alumnes de la secció superior. Escola Graduada de Nens d'Alaior. 1940

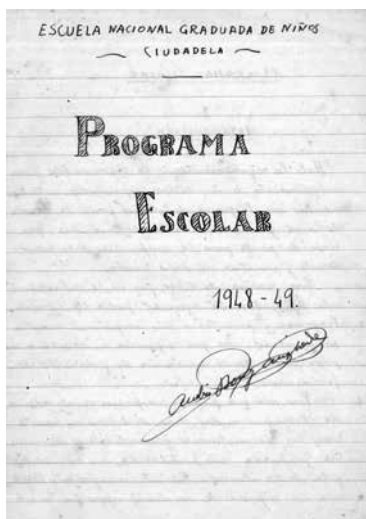
Imatge 9. Quadern de rotació de Formació del Espíritu Nacional realitzat pels alumnes de la 4a secció. Escola Graduada de Nens de Ciutadella. Curs 1960-1961

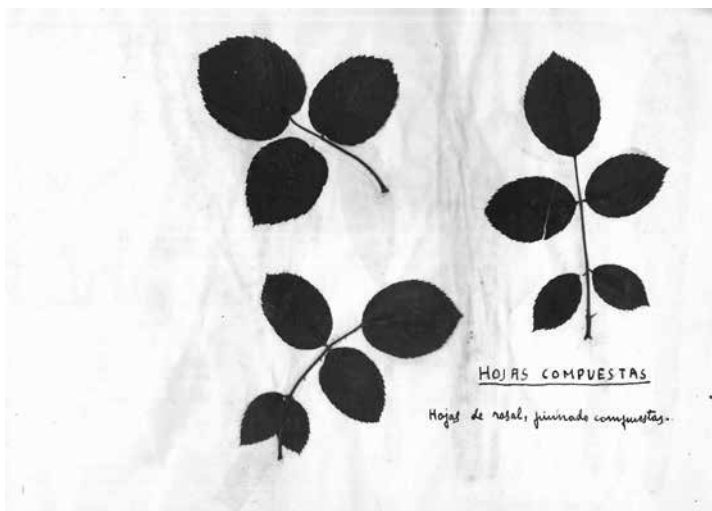
Imatge 10. Quadern de rotació de Formació del Espíritu Nacional realitzat pels alumnes de la 4a secció. Escola Graduada de Nens de Ciutadella. Curs 1960-1961

Imatge 11. Quadern de preparació de lliçons del mestre Andreu Bosch Anglada. Secció 1a A. Escola Graduada de Nens de Ciutadella. Curs 1956-1957

Imatge 12. Programa escolar confeccionat per Andreu Bosch Anglada. Escola Graduada de Nens de Ciutadella. Curs 1948-1949

Imatge 13. *La agricultura en la paz de Franco. 25 años de paz*. Escola Graduada de Nens de Ciutadella. 1964

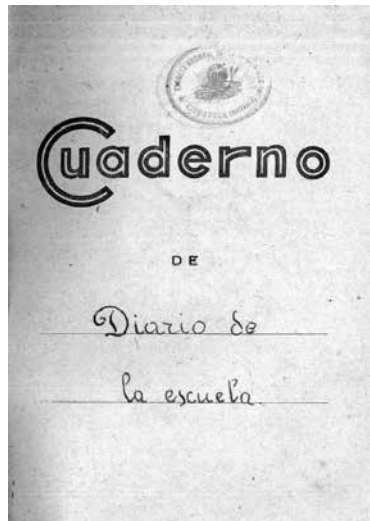
Imatge 14. *Àlbum de Zoologia y Herbario*. Escola Graduada de Nens de Ciutadella. Sense data

Imatge 15. *Poesías para la escuela*. Autor: Andreu Bosch Anglada. Sense data

Imatge 16. *El trenzado artístico en la escuela primaria*. Autor: Andreu Bosch Anglada. Sense data

Imatge 17. *Diario de la escuela*. Escola Graduada de Nens de Ciutadella. 1947-1949